

ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Του Γρηγόρη Φαράκου

1. ΓΕΝΙΚΑ

Είναι γνωστό ότι κατά τον επιστημονικό όρισμό του κεφαλαίου τούτο διαιρείται σε σταθερό (Σ) και μεταβλητό (M) κεφάλαιο. Η σχέση ανάμεσα στα δυο αυτά μέρη, ή έννοια της σχέσης αυτής, οι τάσεις μεταβολών της που παρατηρούνται στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής και η σημασία για το ρόλο της στην οικονομοτεχνική ανάπτυξη είναι το αντικείμενο μελέτης των πιο κορυφαίων έρευνών των οικονομικών φαινομένων.¹

Σύμφωνα με τις πιο έγκυρες απόψεις με τον όρο «σύνθεση του κεφαλαίου» πρέπει να καταλαβαίνουμε τη σχέση ανάμεσα στο ενεργό και το παθητικό μέρος του, ανάμεσα στο μεταβλητό και το σταθερό κεφάλαιο. Για τη μελέτη δηλαδή της σύνθεσης του κεφαλαίου σημασία έχει να δεί κανείς τη σχέση του σταθερού προς το μεταβλητό μέρος, και όχι μια άλλη οποιαδήποτε σχέση (του ενός, π.χ., μέρους προς το σύνολο, είτε, ακόμα πιο λαθεμένα, τη σχέση των μερών του κεφαλαίου, όταν η διαίρεσή του δεν γίνεται σε σταθερό και μεταβλητό), ούτε παρεμβάλλει στη σχέση αυτή την υπεραξία (Y), μια και εδώ γίνεται λόγος για τη σύνθεση του προκαταβλημένου κεφαλαίου μόνον ($\Sigma + M$).

Στη σχέση αυτή πρέπει να ξεχωρίζουμε δυο πλευρές, που αποτελούν δυο διαφορετικές σχέσεις, με διαφορετική ή κάθε μια σημασία, αν και πολλές φορές επιφέρουν το ίδιο αποτέλεσμα. Η πρώτη αναφέρεται στο επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης, εξαρτάται από το βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, και την ονομάζουμε «τεχνική σύνθεση του κεφα-

λαίου». Δείχνει τη σχέση της μάζας των μέσων παραγωγής (μηχανών, πρώτων υλών κλπ., που οι εργάτες θέτουν σε κίνηση, καταναλίσκουν παραγωγικά) προς την ποσότητα της εργατικής δύναμης, τον αριθμό δηλαδή των απασχολούμενων εργατών. Είναι φανερό πως ανάλογα με το επίπεδο της τεχνικής ανάπτυξης, ή σχέση αυτή είναι διαφορετική, και για το δοσμένο στάδιο, και για το δοσμένο κλάδο. Αν, από την άλλη μεριά, πάρουμε υπ' όψη την έκφραση της αξίας των μέσων παραγωγής, καθώς και της εργατικής δύναμης, και δούμε τη σχέση τους —το λόγο τους, όπως συνηθίζεται στα μαθηματικά—, το λόγο δηλαδή της αξιακής έκφρασης του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο, τότε έχουμε τη δεύτερη σχέση, τη λεγόμενη «αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου».

Η διάκριση τεχνικής και αξιακής σύνθεσης έχει ουσιαστική σημασία. Η ίδια τεχνική σύνθεση μπορεί ν' αντιστοιχεί σε διαφορετική αξιακή. Γιατί, μπορεί, σε διαφορετικούς κλάδους ή σε διαφορετικές επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου, στον κάθε εργάτη ν' αντιστοιχεί ή ίδια μάζα μέσων παραγωγής, που να έχουν όμως διαφορετική αξία. Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα: Ας υποθέσουμε ότι έχουμε σε δυο κλάδους, —μεταλλουργία σιδήρου και χαλκού—, την ίδια τεχνική σύνθεση. Αυτό σημαίνει πως ο ίδιος αριθμός εργατών βάζει σε κίνηση και καταναλώνει στη διαδικασία της παραγωγής την ίδια μάζα μέσων παραγωγής. Αν όμως υπολογίσουμε την αξιακή σύνθεση, αυτή θα είναι διαφορετική στους δυο κλάδους, γιατί ή ίδια μάζα των μέσων παραγωγής στη μεταλλουργία χαλκού εκφράζεται με αξία

μεγαλύτερη απ' ό,τι στη μεταλλουργία σιδήρου (και αν υποθέσουμε πως ή αξία των άλλων μέσων είναι ίδια, ή αξία της ίδιας μάζας πρώτης ύλης, του χαλκού, είναι μεγαλύτερη από την αξία του σιδήρου). Ωστε, ή ίδια τεχνική σύνθεση μπορεί να εκφρασθεί με άλλη αξιακή σύνθεση. Αντίθετα, μια διαφορετική τεχνική σύνθεση μπορεί, τυχαία, να δίνεται από την ίδια αξιακή σύνθεση.

Η έννοια όμως της σύνθεσης του κεφαλαίου δίνεται, ακριβώς και για να υπογραμμισθεί ή σημασία που έχει ή ανάπτυξη της τεχνικής στη διαδικασία της παραγωγής, έπομένως και στις κοινωνικές σχέσεις. Έτσι, λέγοντας σύνθεση του κεφαλαίου και εκφράζοντάς την με το λόγο του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο, πρέπει να έχουμε υπ' όψη, πρώτ' απ' όλα, την τεχνική του σύνθεσης. Πάνω στη βάση αυτή πρέπει να στηρίζεται ή αξιακή σύνθεση, ή οποία μόνον έτσι θα μπορεί να δώσει την «όργανική σύνθεση του κεφαλαίου». Γι' αυτό ο Μάρξ δίνει τον εξής ορισμό: «Την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, έφ' όσον αυτή καθορίζεται από την τεχνική του σύνθεσης και αντανακλάει αυτή την τελευταία, την ονομάζουμε *ο ρ γ α ν ι κ ή* σύνθεση του κεφαλαίου».²

Όταν λοιπόν λέμε όργανική σύνθεση του κεφαλαίου, πρέπει να έννοούμε τη σχέση, *τ ο λ ο γ ο* του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, πρέπει να έχουμε υπ' όψη πως ο λόγος αυτός καθορίζεται από τη σχέση της μάζας των μέσων παραγωγής (άλλοιώς: της ποσότητας εργασίας που έχει ήδη υλοποιηθεί στα μέσα παραγωγής) προς τη ζωντανή εργαστική δύναμη, και να εκφράζει αυτή τη σχέση. «Η σχέση ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο, έφ' όσον καθορίζεται από τη σχέση ανάμεσα στην μάζα των μέσων παραγωγής και στη ζωντανή δύναμη ονομάζεται *ο ρ γ α ν ι κ ή* *σύνθεση του κεφαλαίου*».³ Με τη μορφή, έπομένως, τύ-

που ή όργανική σύνθεση του κεφαλαίου Σ εκφράζεται σαν $\Theta = \frac{\Sigma}{M}$.

Η όργανική σύνθεση του κεφαλαίου δεν είναι ίδια στους διάφορους κλάδους της βιομηχανίας, ούτε και στις διάφορες επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου. Αν, λόγου χάρη, ή αξία του προκαταβλημένου κεφαλαίου για μια χρονική περίοδο σε μια επιχείρηση είναι 100 μονάδες, κι' απ' αυτές 75 μονάδες πάνε για το χτίριο τις μηχανές, τις πρώτες ύλες κλπ. και 25 για την αγορά της εργαστικής δύναμης, τότε ή όργανική σύνθεση του κεφαλαίου στην επιχείρηση αυτή είναι 75:25 ή 3:1. Αν σ' άλλη επιχείρηση από τις 100 μονάδες οι 80 πάνε για το σταθερό και οι 20 για το μεταβλητό κεφάλαιο, τότε ή όργα-

νική σύνθεση είναι 80:20 ή 4:1. Γενικά, αν σε μια επιχείρηση οι μηχανές, πρώτες ύλες κλπ., που αντιστοιχούν στον κάθε εργάτη, είναι συνθετώτερες, περισσότερες και ακριβότερες απ' ό,τι σε μια άλλη, τότε στην πρώτη επιχείρηση ή όργανική σύνθεση είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στη δεύτερη.

Για τη μαρξιστική πολιτική οικονομία ή έννοια της όργανικής σύνθεσης είναι αυστηρά καθορισμένη. Δεν είναι π.χ., αδιάφορο, αν για την έκφραση της όργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, στη θέση του Σ

$$\text{λόγου } \Theta = \frac{\Sigma}{M} \text{ είσασθε } (4) \text{ ο λόγος } \frac{\Sigma}{\Sigma + M}$$

Στη δεύτερη, αυτή περίπτωση ο λόγος Σ

— εξαρτάται βέβαια από την όργανική σύνθεση του κεφαλαίου (το λόγο δηλαδή Θ), δεν ταυτίζεται όμως —έξ ορισμού— μ' αυτόν. Έξ άλλου, είναι φανερό ότι, και από καθαρά μαθηματική άποψη, προκύπτουν διαφορετικά αποτελέσματα με την αντικατάσταση του ενός λόγου από τον άλλο. Στις δυο π.χ. αριθμητικές περιπτώσεις σύνθεσης κεφαλαίου που αναφέραμε προηγούμενα ή χρησιμο-

ποίηση του λόγου $\frac{\Sigma}{\Sigma + M}$ θα μάς έδινε έν-
τελώς άλλη όργανική σύνθεση, και συγκεκριμένα 3:4 και 4:5, αντί των 3:1 και 4:1. Εκείνο όμως που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι δίνεται άλλη εικόνα για τη δυναμική των μεταβολών της όργανικής σύνθεσης. Στο προηγούμενο π.χ. αριθμητικό παράδειγμα ή όργανική σύνθεση αυξάνει από 3:1 σε 4:1, δηλαδή κατά το ένα τρίτο (33%). Αν όμως χρησιμο-

ποιηθεί ή όχι σωστή σχέση $\frac{\Sigma}{\Sigma + M}$,

τότε (ο λόγος αυξάνει βέβαια πάλι από 3:4 σε 4:5) ή αύξηση παρουσιάζεται ελάχιστη, ούτε 7%. Έτσι όμως αλλάζει ή δυναμική της μεταβολής που σημειώθηκε, έπομένως και τα συμπεράσματα που σ' αυτή μπορούν να στηριχθούν.

Υπάρχουν, βέβαια, περιπτώσεις που χρησιμοποιούνται διάφοροι τύποι για την έκφραση των σχέσεων ανάμεσα στα διά-

φορα μέρη του κεφαλαίου, ανάλογα με την ανάλυση ενός συγκεκριμένου φαινομένου που πρέπει να γίνει. Ο Β. Ι. Λένιν π.χ. στη γνωστή του εργασία «Απ' άφορμή το λεγόμενο πρόβλημα των άγορών», αναπτύσσοντας τους πίνακες διευρυμένης αναπαραγωγής του Μάρξ στις συνθήκες αυξανόμενης όργανικής του σύν-

θεσης, χρησιμοποιεί⁵ το λόγο $\frac{\Sigma}{\Sigma + M}$, τις μεταβολές του οποίου θεωρεί $\epsilon \nu \delta \theta$

«ΤΙ ΚΕΣ καὶ τῶν μεταβολῶν τῆς τεχνικῆς στάθμης, δὲν καταλήγει ὁμως γι' αὐ-

τὸ νὰ ταυτίσει τὸν τύπο $\frac{M}{\Sigma + M}$ μὲ τὸν
 Σ
 τύπο $\frac{\Sigma}{M}$ τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης.

Ἀντίθετα, ἐξηγώντας τὴν ἐπίδοσιν τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης στὸ ποσοστὸ κέρδους, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσουμε καὶ παρακάτω, γράφει: «Ἐνα κεφάλαιο μὲ ὑψηλὴ ὀργανικὴ σύνθεση (δηλαδή μὲ ὑπεροχὴ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπέναντι στὸ μεταβλητὸ σὲ κλίμακα ἀνώτερη ἀπ' τὸν κοινωνικὸ μέσο ὄρο) δίνει ποσοστὸ κέρδους κάτω ἀπ' τὸν μέσο ὄρο»⁶. Εἶναι φανερό δηλαδή πῶς γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης χρησιμοποιοῖ τὴ σχέση σταθεροῦ πρὸς μεταβλητό, καὶ ὄχι κάποια ἄλλη.

Ὁ σοβιετικὸς ἀκαδημαϊκὸς Ἀρξουμανιάν, ἐπίσης, σὲ τελευταῖο ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἄρθρον του⁷, σημειώνει: «Ἡ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ σχέση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρὸς τὸ μεταβλητὸ καὶ ὄχι τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρὸς τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα». Ἐδῶ καταδικάζεται δηλαδή μιὰ ἄλλη σύγχυση, ἡ χρησιμοποίηση γιὰ τὴν ἔκφραση τῆς ὀργανι-

κῆς σύνθεσης τοῦ τύπου $\frac{\Sigma}{M + Y}$ (εἶναι γνωστὸ πῶς στὴ μαρξιστικὴ ὀρολογία τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα δίνεται μὲ τὸ $M + Y$, ὅπου $Y = \text{ὑπεραξία}$) στὴ θέση τοῦ σωστοῦ
 $\frac{\Sigma}{M}$.

Ἡ μελέτη διάφορων σχέσεων τῶν συνθετικῶν μερῶν τοῦ κεφαλαίου εἶναι χρησιμὴ γιὰ τὴν ἐξαγωγή διάφορων συμπερασμάτων. Μπορεῖ, κάτω ἀπ' ὀρισμένες προϋποθέσεις, νὰ παρέχουν ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, καὶ γιὰ φαινόμενα ποὺ συνδέονται μ' αὐτή, (μείωση ἀριθμοῦ ἐργατικῶν δυνάμεων, ποσοστὸ κέρδους, στάθμη τεχνικῆς προόδου κλπ.). Ἡ ταύτιση ὁμως, ἐξ ὀρισμοῦ, τῶν σχέσεων αὐτῶν μὲ τὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, δὲν εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀκριβὴς καὶ φέρνει συγχύσεις.

2. Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΙΚΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ἡ σημασία τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ καὶ τῆς ἐμβάθυνσης στὴν ἔννοια τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ ἔχει ἡ μεταβολὴ τῆς σὲ ἄλλα φαινόμενα καὶ κοινωνικὲς διαδικασίες. Θὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σὲ δύο μόνον.

Ὁ ρ γ α ν ι κ ῆ σ ὕ ν θ ε σ η καὶ μέσο ποσοστὸ κέρδους.

«Τὸ ποσοστὸ κέρδους εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς. Παράγεται μόνον ὅ,τι καὶ μόνον ὅσο μπορεῖ νὰ παραχθεῖ καὶ ν' ἀποδόσει κέρδος»⁸.

Τὸ κέρδος εἶναι παραλλαγμένη μορφή τῆς ὑπεραξίας. Καὶ πραγματικά: Ἐνῶ τὸ προκαταβλημένο κεφάλαιο εἶναι $\Sigma + M$, ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι $\Sigma + M + Y$. Ἡ ὑπεραξία (Y) προέρχεται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὴν ιδιότητα ποὺ ἔχει ἡ ἐργατικὴ δύναμη, καταναλισκόμενη, νὰ παράγει ἀξία, μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ δική της

ἀξία. (Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σχέση $\frac{Y}{M} = Y'$

ἐκφρασμένη σὲ ποσοστά, ἀποτελεῖ τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας καὶ μετράει τὴ σχέση ἐκμετάλλευσης ποὺ ὑπάρχει στὸν καπιταλισμό). Ἡ Y προέρχεται δηλαδή ἀπὸ τὴν κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τὴν ιδιοποιεῖται ὁμως δωρεὰν ὁ καπιταλιστής. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό. Ἀλλὰ ὁ καπιταλιστής, ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει νὰ σκεπάζει τὴν ἐκμετάλλευση καὶ νὰ μετράει τὴν προσοδοφορία τοῦ κεφαλαίου «του», συγκρίνει τὴν ὑπεραξία μὲ ὅλο τὸ $\Sigma + M$. Τότε καὶ ἡ ὑπεραξία παραλλάσσεται σὲ «κέρδος». Καὶ ποσοστὸ κέρδους εἶναι πιά ὁ λόγος τῆς ὑπεραξίας πρὸς ὅλο τὸ προκαταβλημένο κεφάλαιο, ἐκφρασμένος σὲ ποσοστά. Δίνεται δηλαδή ἀπὸ τὸν τύπο
 $\frac{Y}{\Sigma + M}$.

$K' = \frac{Y}{\Sigma + M} \cdot 100\%$. Ὅπως εἶναι φανε-

ρό, τὸ ποσοστὸ κέρδους, εἶναι τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας παραλλαγμένο, καὶ ἐκφράζεται μὲ πολὺ μικρότερον ἀριθμὸ.

Δὲν θὰ σταθοῦμε ἐδῶ περισσότερο στὴν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τοῦ κέρδους, τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, τῆς κάλυψης τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐκμετάλλευσης ποὺ γίνεται μ' αὐτὸ κλπ. Σημειώνουμε μόνον πῶς, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τύπο, τὸ ποσοστὸ κέρδους ἐξαρτᾶται: ἀπὸ τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας· ἀπὸ τὴν ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου (ἅταν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου εἶναι μεγαλύτερη, τότε εἶναι μεγαλύτερο τὸ ἐτήσιο ποσοστὸ κέρδους)· ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ Σ , τὴν οἰκονομία, π.χ., ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ στὴ χρῆση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου (μὲ τὴν ὀρθολογικὴ χρῆση πρώτων ὑλῶν, βοηθητικῶν ὑλικῶν κλπ., μὲ τὴν μικρότερη φθορὰ τῶν μηχανῶν, κτιρίων κλπ., μὲ τὴν «οἰκονομία» στὶς συνθήκες ἐργασίας, δηλαδή τὴν ἐπιδείνωσή τους, μὲ τὴ γενικὴ ἀνοδο τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας καὶ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς κλπ.)· ἀ π ὅ τ ῆ ν ὀ ρ γ α ν ι κ ῆ σ ὕ ν θ ε σ η τοῦ κεφαλαίου. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ παράγοντας.

Ἀς πάρουμε τρία προκαταβλημένα κεφάλαια ἀπὸ 100 μονάδες τὸ καθένα, ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ ὀργανικὴ σύνθεση: Κεφ.

1: 75Σ + 25Μ. Κεφ. II: 80Σ + 20Μ. Κεφ. III: 90Σ + 10Μ. Καί ἄς υποθέσου-
με πὺς τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας εἶναι παν-
τοῦ 100%. Τότε, ἐνῶ στὶς τρεῖς αὐτὲς πε-
ριπτώσεις ἡ ὀργανικὴ σύνθεση αὐξάνει
(ἀντίστοιχα 3:1, 4:1, 9:1), τὸ ποσοστὸ
κέρδους θὰ εἶναι $K'I = 25\%$, $K'II = 20\%$
 $K'III = 10\%$, δηλαδὴ θὰ μειώνεται. Ὡ-
στε, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας μένει τὸ
ἴδιον, ἂν ἡ ὀργανικὴ σύνθεση αὐξάνει, τὸ
ποσοστὸ κέρδους μικραίνει. Ἡ ἐξάρτηση
τοῦ ποσοστοῦ κέρδους ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ
σύνθεση βγαίνει ἄμεσα καὶ ἀπὸ τὸ συ-
σχετισμὸ τῶν δυὸ τύπων. Πραγματικά :

$$K' = \frac{Y}{\Sigma + M} \quad \eta \quad K' = \frac{\frac{Y}{M}}{\frac{\Sigma}{M} + 1} = \frac{Y'}{1 + \Theta}$$

εἶναι φανερὸ πὺς, ἐφ' ὅσον ὁ ἀριθμητὴς
(τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας $Y' = \frac{Y}{M}$)

μένει σταθερὸς, τὸ κλάσμα, δηλαδὴ τὸ K'
(ποσοστὸ κέρδους) θὰ ἐλαττώνεται, ὅταν
ὁ παρανομαστής αὐξάνει, ὅταν δηλαδὴ τὸ
 $\Theta = \frac{\Sigma}{M}$ (ἡ ὀργανικὴ σύνθεση) αὐξάνει.

Ὑπάρχει λοιπὸν ἄμεση ἐξάρτηση τοῦ
ποσοστοῦ κέρδους ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ σύν-
θεση τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἔδειξε καὶ ἡ
παραπάνω ἀνάλυση. Ἡ ἴδια ἀνάλυση ἔδει-
ξε ἐπίσης πὺς δὲν ὑπάρχει λόγος ἀντικα-

τάστασης τοῦ ὀρθοῦ τύπου $\Theta = \frac{\Sigma}{M}$
τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης ἀπὸ τὸν μὴ ἀκριβῆ
_____ γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἐξάρτηση αὐ-

τῆ 9. Κάτι παραπάνω. Ἀφοῦ οἱ μεταβολές
τοῦ ποσοστοῦ κέρδους ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὶς
μεταβολές τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης καὶ τὸ
μέγεθος τῶν μεταβολῶν τῆς ὀργανικῆς
σύνθεσης παρουσιάζεται σοβαρὰ μειωμέ-
νο μὲ τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ μὴ ἀκριβοῦς

τύπου, ὅπως ἀποδείξαμε στὸ πρῶτο μέ-
ρος τοῦ ἀρθρου, προκύπτει ὅχι ἐντελῶς
καθαρὴ εἰκόνα καὶ γιὰ τὸ μέγεθος τῆς με-
ταβολῆς τοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Σύγχυση
θὰ προκύψει ἐπίσης, ἂν χρησιμοποιοῦνται ὁ

τύπος $\frac{\Sigma}{M+Y}$ ποὺ ἀναφέρθηκε στὰ προ-

ηγούμενα. Γιατί, εἶναι βέβαια $\frac{\Sigma}{M+Y} =$

$\frac{\Sigma/M}{1+Y'} = \frac{\Theta}{1+Y'}$ καὶ ἐπομένως, ἐπειδὴ

ὁ παρανομαστής παίρνεται σταθερὸς
(τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας Y' μένει τὸ ἴδιον),
ἡ μεταβολὴ τοῦ ὅλου κλάσματος ἀνάγε-
ται σὲ μεταβολὴ τοῦ Θ , ἀλλὰ καὶ πάλι
τὸ μέγεθος τῆς μεταβολῆς παρουσιάζεται
κι' ἐδῶ μειωμένο· καὶ ἡ σύγχυση θὰ γίνε-
ται μεγαλύτερη, ὅταν δὲν μένει σταθερὸ
τὸ ποσοστὸ τῆς ὑπεραξίας, ὅποτε παρεμ-
βαίνουν καὶ ἄλλοι παράγοντες, ποὺ θὰ
πρέπει ἐπίσης νὰ παρθεῖν ὑπ' ὄψη.

Ὑπάρχει ἀκόμα μιὰ πλευρὰ τῶν ἐπι-
δράσεων τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης ἐπὶ τοῦ
ποσοστοῦ κέρδους, ποὺ πρέπει ἐδῶ νὰ
διευκρινισθεῖ. Ἀνάμεσα στοὺς διάφορους
καπιταλιστές, τὶς διαφορὲς ἐπιχειρήσεις,
τοὺς διάφορους κλάδους διαμορφώνονται
διαφορετικὰ ποσοστὰ κέρδους. Εἶναι ποι-
κίλες οἱ μορφές καὶ ποικίλες οἱ ἀναλογίες,
μὲ τὶς ὁποῖες οἱ ξεχωριστοὶ καπιταλιστές
ἀπολαμβάνουν τὴν ὑπεραξία. Ἐξ αἰτίας
ὅμως τοῦ ἐσωκλαδικοῦ καὶ διακλαδικοῦ
ἀνταγωνισμοῦ, τελικὰ διαμορφώνεται ἓνα
μέσο ποσοστὸ κέρδους, ποὺ ἐκφράζει τὴ
σχέση ὅλης τῆς μάζας τῆς ὑπεραξίας
πρὸς ὅλο τὸ κοινωνικὸ κεφάλαιο.

Ἡ ἐπίδραση ποὺ θέλουμε ἐδῶ νὰ ση-
μειώσουμε εἶναι ὅτι, σὰ συνέπεια τῆς τά-
σης γι' αὐξηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης
τοῦ κεφαλαίου, προκύπτει, ἂν τὸ ποσο-
στὸ ὑπεραξίας μένει τὸ ἴδιον, ἡ τάση τοῦ
μέσου ποσοστοῦ κέρδους νὰ πέφτει. Πρα-
γματικά, ἄς πάρουμε τὸ παρακάτω παρά-
δειγμα ἀνάπτυξης τῆς καπιταλιστικῆς
παραγωγῆς (τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας παίρ-
νεται σὰν 100%):

Προκαταβλημένο κεφάλαιο $\Sigma + M$	Ὑπεραξία Y	Ὀργανικὴ Σύνθεση τοῦ κεφαλαίου $\Theta = \Sigma/M$	Μέσο ποσοστὸ κέρ- δους Y $K' = \frac{Y}{\Sigma + M} \cdot 100\%$
700Σ + 300Μ	300	70:30	30%
1200Σ + 400Μ	400	75:25	25%
2000Σ + 500Μ	500	80:20	20%
3400Σ + 600Μ	600	85:15	15%
6300Σ + 700Μ	700	90:10	10%

Ἀπὸ τὸ παράδειγμα αὐτὸ βγαίνει πὺς
ἡ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου αὐξή-
θηκε ἀπὸ 7:3 σὲ 9:1, ἡ μάζα τῆς ὑπερ-

αξίας (τοῦ κέρδους) ποὺ ἀπόλαυσαν οἱ
καπιταλιστές αὐξήθηκε ἀπὸ 300 σὲ 700
μονάδες, ἀλλὰ τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους

έπεσε από 30% σε 10%. Δόθηκε δηλαδή στο παράδειγμα αυτό μια παραστατική έρμηνεία του γνωστού νόμου της τάσης που έχει το μέσο ποσοστό κέρδους να πέφτει. Το φαινόμενο αυτό το είχε ήδη ανακαλύψει ο Άνταμ Σμίθ, χωρίς να μπορέσει σωστά να το εξηγήσει. Την εξήγηση την έδωσε ο Μάρξ. "Όπως έλεγε, το φαινόμενο αυτό «αποτελεί, μυστικό, που για τη λύση του χτυπιέται όλη η πολιτική οίκονομία από τον καιρό του Α. Σμίθ»⁽¹⁰⁾. Χωρίς να επεκταθούμε περισσότερο στο νόμο αυτό, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε δυο πλευρές του.

Πρώτο: η τάση του μέσου ποσοστού κέρδους να πέφτει δέ σημαίνει γενικά μείωση του κέρδους των καπιταλιστών. Μια τέτοια λαθεμένη εξήγηση έδινε ο Ρικάρντο και οι ισχυρισμοί του χρησιμοποιήθηκαν και από τους κατοπινούς, ως σήμερα, αστούς οίκονομολόγους. Είναι όμως πέρα για πέρα λαθεμένοι. Αυτό φαίνεται και στο αριθμητικό παράδειγμα, όπου η μάζα του κέρδους υπερδιπλασιάστηκε, αν και το ποσοστό κέρδους έπεσε. Γι' αυτό δεν είναι σωστό να μιλούμε για νόμο «της τάσης που έχει το κέρδος να πέφτει»⁽¹¹⁾, αλλά για «νόμο της τάσης που έχει το ποσοστό κέρδους να πέφτει».

Δεύτερο: Ιδιαίτερα πρέπει να τονίζεται πώς πρόκειται για τάση προς πτώση. Και πώς στην τάση αυτή αντιδρούν υειρά παράγοντες. Ο κυριότερος απ' αυτούς είναι η αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας. Σύμφωνα με όρισμένους υπολογισμούς του γνωστού σοβιετικού ακαδημαϊκού Ε. Βάργκα, το ποσοστό υπεραξίας στην αμερικάνικη βιομηχανία ήταν 128% το 1899, 158% το 1929 και 200% το 1939. Υπάρχουν όμως και άλλοι παράγοντες, που αντιδρούν στην τάση για πτώση, όπως η συγκράτηση του μεροκάματου κάτω και από την αξία της εργατικής δύναμης, ή «αξιοποίηση» των πλεονεκτημάτων του έξωτερικού εμπορίου, κυρίως των ανισότιμων ανταλλαγών των ιμπεριαλιστικών χωρών με τις αποικιακές, πρώην αποικιακές και εξαρτημένες. Σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, π.χ., στη δεκαετία 1952—1962, η τιμή της μονάδας των εξαγόμενων από τις βιομηχανικές χώρες εμπορευμάτων αύξήθηκε κατά 5% περίπου, ενώ η τιμή της μονάδας των εξαγομένων από τις υποανάπτυχτες χώρες εμπορευμάτων μειώθηκε κατά 15%. Τέτοια αναλυτικά στοιχεία έδωσε επίσης, στην εισήγησή του στην «Διεθνή Διάσκεψη Εμπορίου και Ανάπτυξης» του ΟΗΕ, ο Γενικός Γραμματέας της Διάσκεψης αυτής κ. Πρέμπις, τονίζοντας ότι «η σχέση τιμών των αναπτυσσόμενων και των αναπτυσσόμενων χωρών στο σύνολό της έχει χειροτερεύσει πραγματικά κατά 17%» στη δεκαετία 1950—1961⁽¹²⁾. Τέλος, σοβαρός παράγοντας που αντιδρά στην τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους είναι η

οίκονομία που γίνεται στα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου με την ταυτόχρονη αύξηση της αποδοτικότητάς τους, χάρις κυρίως στην τεχνική πρόοδο. Ακριβώς γι' αυτό τονίζει ο Μάρξ ότι υπάρχουν πολλοί παράγοντες, «οι οποίοι αδυνατίζουν και παραλύουν την επίδραση του γενικού νόμου και δίνουν σ' αυτόν χαρακτήρα μόνον τάσης, γι' αυτό και ονομάσαμε την πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους μόνον τάση προς πτώση»⁽¹³⁾.

Ο ρ γ α ν ι κ ή σ ύ ν θ ε σ η τ ο υ
κε φ α λ α ί ο υ κ α ι τ ε χ ν ι κ ή
π ρ ό ο δ ο ς

Στα προηγούμενα αναφερθήκαμε έπαινηλημμένα στην επίδραση της τεχνικής προόδου πάνω στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και στα άλλα συνδεόμενα μ' αυτή φαινόμενα. Ας δούμε όμως πιο λεπτομερειακά τη σχέση αυτή.

Όπως σημειώσαμε στην αρχή, η έννοια της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου δίνεται με την άξιακή σύνθεση, το λόγο

$$\text{των άξιων } \Theta = \frac{\Sigma}{M}, \text{ όταν αυτή στηρί-$$

ζεται στην τεχνική σύνθεση. Μέσα στην ίδια δηλαδή την έννοια της οργανικής σύνθεσης ένυπάρχει, και μάλιστα σαν άφετηριακό στοιχείο, η έννοια της τεχνικής στάθμης, της στάθμης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας. Στη μελέτη που κάνει ο Μάρξ της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, στον 1ο τόμο της εργασίας του, αναλύεται ειδικά αυτή η πλευρά, που συνδέεται άμεσα με τη σχετική μείωση του αριθμού των απασχολούμενων εργατών, με τη δημιουργία του «βιομηχανικού έφεδρικού στρατού» και την εξαθλίωση της εργατικής τάξης.

Στην πορεία της κοινωνικής εξέλιξης παρατηρείται, όπως είναι γνωστό, συνεχής ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας, ανύψωση της τεχνικής στάθμης της παραγωγής, άνοδος έπομένως του κοινωνικού επιπέδου παραγωγικότητας της εργασίας. Η παραγωγικότητα της εργασίας βρίσκει την έκφρασή της στο σχετικό μέγεθος της μάζας των μέσων παραγωγής που αντιστοιχούν στη μονάδα της εργατικής δύναμης στη δοσμένη περίοδο (αν η ένταπικότητα της εργασίας μένει άμετάβλητη). Τα μέσα μάλιστα παραγωγής, που αντιστοιχούν στον κάθε εργάτη, παίζουν διπλό ρόλο: άλλα αποτελούν όρο για την άνοδο της παραγωγικότητας, άλλα είναι συνέπεια της άνοδου της παραγωγικότητας. Με την καλύτερη, π.χ., οργάνωση της παραγωγής, τη χρησιμοποίηση περισσότερων μηχανών κλπ. (όρος) πετυχαίνεται στο ίδιο χρονικό διάστημα ή κατεργασία περισσότερης πρώτης ύλης, χρησιμοποιούνται περισσότερα βοηθητικά υλικά, πράγμα που

είναι συνέπεια της αύξημένης παραγωγικότητας της εργασίας. Άλλα και στην μιὰ και στην ἄλλη περίπτωση ἔχουμε ἔκφραση τῆς αὐξησης τῆς παραγωγικότητας τῆς εργασίας. «Ἐπομένως, ἡ αὐξηση τῆς παραγωγικότητος τῆς εργασίας φανερώνεται στην ἐλάττωση τῆς μάζας τῆς ἐργασίας σχετικὰ μὲ τὴ μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς ποὺ κινεῖ, ἢ στὴ μείωση τοῦ μεγέθους τοῦ ὑποκειμένου παράγοντα τοῦ προτύπου ἐργασίας σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἀντικείμενους παράγοντες» (14). Μὲ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιὰ ἄνοδο τῆς τεχνικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου, ποὺ συνοδεύεται καὶ μὲ ἀλλαγὴ στὴν ἀξιοκῆ σύνθεση, δηλαδὴ μὲ ἀλλαγὴ στὴν ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου.

Ἡ τεχνικὴ πρόοδος ὁδηγεῖ λοιπὸν σὲ ἀνύψωση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Καὶ αὐτὸ ἐκφράζεται στὴν βαθμιαία ἐλάττωση τῆς σχέσης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πρὸς τὸ σταθερὸ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ σταθερὸ κεφάλαιο αὐξάνει γρηγορότερα ἀπὸ τὸ μεταβλητό, καὶ αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες αἰτίες διαμόρφωσης, τοῦ λεγόμενου «σχετικοῦ ὑπερπληθισμού», τῆς στρατιάς τῶν ἀνέργων. Στὴ βιομηχανία τῶν ΗΠΑ ἡ ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου ἦταν: 4,4:1 τὸ 1889, 5,7:1 τὸ 1904, 6,1:1 τὸ 1929, 6,5:1 τὸ 1939, δηλαδὴ ἐπαληθεύεται ἡ συνεχὴς αὐξήσῃ της, σὰν ἀποτέλεσμα τῆς τεχνικῆς προόδου. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν αὐξηση τοῦ λόγου τοῦ Σ πρὸς Μ, στὴ βιομηχανία τῶν ΗΠΑ, ἔχουν ὑπολογισθεῖ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: ἀπὸ τὸ 1850 ἕως τὸ 1900 αἱ ἐπενδύσεις παγίου κεφαλαίου αὐξήθηκαν 18,4 φορές καὶ τὰ κονδύλια μερακάματων 9,8 φορές, στὴν περίοδο 1900—1914 τὰ πρῶτα κονδύλια αὐξήθηκαν 2,5 φορές καὶ τὰ δεύτερα δυὸ φορές. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς τάσης ν' αὐξάνει ὁ λόγος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρὸς τὸ μεταβλητό.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης καὶ ἡ ἀντίστροφη σχέση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης πρὸς τὴν τεχνικὴ πρόοδο. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὀρισμὸ, ὁ λόγος τῶν ἀξιών σταθεροῦ πρὸς μεταβλητὸ κεφάλαιο ἐκφράζει τὴν ὀργανικὴ σύνθεση, μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴν τεχνικὴ σύνθεση καὶ ἀντανανκλάει τὶς ἀλλαγές της, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ἀντανανκλάει τὶς ἀλλαγές στὴν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, στὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς προόδου. Καὶ πραγματικά, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως, ἡ αὐξηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου στὴν κλίμακα ἄλλης τῆς κοινωνίας προκαλεῖ τὴν τάση τοῦ μέσου ποσοστοῦ κέρδους νὰ πέφτει. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁμως, ἡ αὐξηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης στὶς ἐπὶ μέρους καπιταλιστικὲς ἐπιχειρήσεις σημαίνει αὐξηση τῆς παραγωγικότητας ἐργασίας σ' αὐτές, ἄρα μείωση τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων κάτω ἀπὸ τὴν

κοινωνικὴ τους ἀξία, δηλαδὴ ὁδηγεῖ στὴν ἀπολαβὴ πρόσθετης ὑπεραξίας (πρόσθετου κέρδους) ἀπὸ μερικοὺς καπιταλιστὲς. Ἀποτελεῖ ἐπομένως καὶ κίνητρο γιὰ τὴν τεχνικὴ πρόοδο στὸν καπιταλισμὸ.

Ὑπογραμμίζοντας τὴν ἀλληλοσχέση ὀργανικῆς σύνθεσης καὶ τεχνικῆς προόδου, ταυτόχρονα δὲ θὰ πρέπει νὰ πέφτουμε σὲ κάποια ἀπλουστευτικὴ ἐρμηνεία της, οὔτε, παλὺ περισσότερο, σὲ ταύτιση ὀρισμένων στοιχείων, ποὺ συγκροτοῦν τὴν ὀργανικὴ σύνθεση (π.χ. μάζα μέσων παραγωγῆς καὶ σχέση τους πρὸς τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο), μὲ τὴν τεχνικὴ πρόοδο, σὲ ταύτιση π.χ. τῆς τεχνικῆς προόδου μὲ τὴν αὐξηση τῶν ὑλικῶν δαπανῶν, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστοῦν ἔτσι ὁ γρηγορότερος ρυθμὸς αὐξησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου. Ἡ τεχνικὴ πρόοδος ἐκφράζεται πάντοτε μὲ τὴν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, αὐτὴ ὁμως δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται ὅπωςδήποτε καὶ πάντοτε μὲ τὴν αὐξηση τῶν ὑλικῶν δαπανῶν. Σ' ὀρισμένες συνθήκες, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ γενικὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τὸ βαθμὸ καὶ τὸ χαρακτηριστὴρ τῶν νέων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων καὶ τῶν καταικτήσεων τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ φυσικοῦ πλούτου, μπορεῖ ἡ ἄνοδος τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας νὰ συνδέεται καὶ μὲ μείωση τῶν ὑλικῶν δαπανῶν.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔγινε ἤδη καὶ προηγουμένα. Μιλώντας γιὰ τοὺς παράγοντες ποὺ ἀντιδρῶν στὴν τάση πτώσης τοῦ πασσοστοῦ κέρδους, ἀναφερθήκαμε στὴν οἰκονομία, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνῃ στὸ σταθερὸ κεφάλαιο, χάρις στὴν τεχνικὴ πρόοδο. Πραγματικά, τὸ κινῆγι τῆς ὑπεραξίας ὑποχρεώνει τοὺς καπιταλιστὲς νὰ τελειοποιοῦν τὴν τεχνικὴ, ν' ἀνεβάζουν τὴν παραγωγικότητα ἐργασίας. Ἐτσι ὁμως πέφτει ἡ ἀξία τῆς μονάδας προϊόντων ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰ μέσα παραγωγῆς, δηλαδὴ προκύπτει οἰκονομία στὸ σταθερὸ κεφάλαιο. Ἀκόμα στὸν καιρὸ τοῦ ὁ Μάρξ ὑπόδειχνε ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς μηχανῆς δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν ἀξία της. Γενικότερα, σημειώνει: «ἢ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη ποὺ μεγαλώνει τὴ μάζα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σὲ σχέση πρὸς τὸ μεταβλητό, μειώνει τὴν ἀξία τῶν στοιχείων του, ἐξ αἰτίας τῆς ἀνύψωσης τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας» (15). Στὶς σημερινὲς μάλιστα συνθήκες, μὲ τὴν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς παρατηρεῖται πολὺ ταχύτερη αὐξηση τῆς ἀποδοτικότητας τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ὁ σοβιετικὸς ἀκαδημαϊκὸς Ἀρζουμανιάν, στὸ ἄρθρο ποὺ ἀναφέραμε καὶ προηγουμένα, σημειώνει ὅτι στὴ βιομηχανία τῶν ΗΠΑ, ἀπὸ τὸ 1929 ὡς σήμερα, ἡ ἀποδοτικότητα τῶν βασικῶν μέσων αὐξήθηκε κατὰ 70%.

Οἰκονομία ὁμως στὰ στοιχεῖα τοῦ στα-

θερού κεφαλαίου μπορεί να προέλθει όχι μόνο από τη μείωση της σχετικής αξίας, αλλά και από τη σχετική μείωση του όγκου τους, στην οποία επίσης μπορεί να οδηγήσει ή τεχνική πρόοδος. Οι νέες, π.χ., τεχνολογικές μέθοδοι επιτρέπουν τη δημιουργία τεράστιων μονάδων μαζικής, εν σειρά παραγωγής, και τις περισσότερες φορές πετυχαίνεται έτσι να αντιστοιχεί μεγαλύτερη παραγωγή στην κάθε μονάδα σταθερού κεφαλαίου (χτίρια, μηχανές, πρώτες ύλες κλπ.). Μεγάλη ειδικά οικονομία μπορεί να προέλθει από την εξοικονόμηση (σε αξία και σε όγκο) πρώτων υλών. Έκεί οδηγεί, π.χ., η επανειλημμένη, πολύπλευρη και σύνθετη χρησιμοποίηση μίας πρώτης ύλης για την παραγωγή διαδοχικών πρώτων υλών και προϊόντων, όλο και πιο πολύτιμων. Τέτοιες δυνατότητες, όλο και μεγαλύτερες, ξανοίγει ή τεχνολογική πρόοδος. Το ίδιο πρέπει να λεχθεί για την δυνατότητα χρησιμοποίησης νέων χημικών πρώτων υλών κλπ.

Αλλά και από τη θεωρητική έντελώς υκαπιά εξετάζοντας το πρόβλημα, ή παρατήρηση της δυνατότητας — με παράλληλη ανύψωση της τεχνικής στάθμης, είτε, ακριβέστερα, χάρη σ' αυτήν — μείωσης των υλικών δαπανών, σχετικής αύξησης έπομένως της νεοδημιουργημένης αξίας στο σύνολο του κοινωνικού προϊόντος, δεν έρχεται σε καμιά αντίθεση με την αρχική παρατήρηση της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου με την τεχνική πρόοδο. Πραγματικά, έστω $\lambda = \frac{M+Y}{\Sigma+M+Y}$

ο λόγος της νεοδημιουργημένης αξίας προς το σύνολο του κοινωνικού προϊόντος. Είναι φανερό πως έχουμε $\lambda = \frac{M+Y}{\Sigma+M+Y}$

$$\frac{M+Y}{\Sigma+M+Y} = \frac{1 + \frac{M}{Y}}{1 + \frac{\Sigma}{Y} + 1 + \frac{M}{Y}} = \frac{1+Y'}{\Theta+1+Y'}$$

$$= \frac{1}{\frac{\Theta}{1+Y'} + 1}$$

Άρα μείωση των υλι-

κών δαπανών, που εκφράζεται και με σχετική αύξηση της νεοδημιουργημένης αξίας ως προς το κοινωνικό προϊόν, αύξηση δηλαδή του λόγου λ, μπορεί να προέλθει

$$\text{με τη μείωση του λόγου } \frac{\Theta}{1+Y'}$$

όμως του λόγου αυτού μπορεί να προέλθει και με ταυτόχρονη αύξηση του Θ (οργανική σύνθεση) και του Y' (βαθμός εκμετάλλευσης), αρκεί το Y' να σημειώσει τέτοια αύξηση, ώστε το 1+Y' ν' αυξηθεί σχετικά περισσότερο, απ' ό,τι αυξήθηκε το Θ.

3. ΜΕΡΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΧΩΡΑ ΜΑΣ

Μια παραστατική απεικόνιση των παραπάνω τάσεων με τα δεδομένα των ελληνικών στατιστικών είναι δύσκολη, όχι μόνον γιατί γενικά οι άστικές στατιστικές αποσιωπούν, νοθεύουν και παραποιούν πολλά από τα βασικά μεγέθη της οικονομίας, αλλά και γιατί ειδικά οι ελληνικές στατιστικές είναι εξαιρετικά ανεπαρκείς, κυρίως για πολύχρονες συγκρίσεις, παρουσιάζουν πολλές διαστρεβλώσεις και λαθεμένους υπολογισμούς. Παρ' όλα αυτά θα επιχειρήσουμε μια ένδεικτική μελέτη τέτοιων στοιχείων. Για το θέμα που εξετάζουμε μ'ας προσφέρονται ειδικά τα στοιχεία από τις χρονιάτικες βιομηχανικές έρευνες της ΕΣΥΕ, που αναφέρονται στις μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις. Στην έκθεση του 1961 π.χ., συμπεριλαμβάνεται ή μέση χρονιάτικη απασχόληση και ή μέση άμοιβή κατ' απασχολούμενο, άρα μπορεί να υπολογισθεί ή άμοιβή της εργατικής δύναμης. Μπορούμε τ'α ποσά αυτά να τα θεωρήσουμε σαν έκφραση του μεταβλητού κεφαλαίου (M). Δίνονται επίσης τα στοιχεία της νέας, προστιθέμενης κάθε χρόνο αξίας, που μπορούν να εκφράσουν το M+Y, καθώς επίσης και τα στοιχεία για την ακαθάριστη αξία της παραγωγής, δηλαδή ή έκφραση του Σ+M+Y. Μπορούμε λοιπόν να δόσουμε την εξής μεταβολή χαρακτηριστικών — για το θέμα που εξετάζεται εδώ — μεγεθών ενός μέρους των βιομηχανικών επιχειρήσεων στην τετραετία 1958 — 1961.

	1958
Μέση έτησία απασχόληση	211,7
Μέση άμοιβή κατ' απασχολούμενο το χρόνο	18,7
Άμοιβή απασχολουμένων το χρόνο (M)	3.959
Προστιθέμενη αξία (M+Y)	8.637
Ακαθάριστη αξία παραγωγής	

	1959	1960	1961
χιλ. δρχ.	χιλ. δρχ.	χιλ. δρχ.	χιλ. δρχ.
196,7	195,1	188,9	
20,1	21,5	22,8	
έκ. δρχ.	έκ. δρχ.	έκ. δρχ.	έκ. δρχ.
3.954	4.195	4.307	
9.142	10.039	10.497	

(Σ+Μ+Υ)	26.687	28.055	31.277	32.171
Σ	18.050	18.913	21.238	21.674
Υ	4.678	5.188	5.844	6.190
Σ+Μ	22.009	22.867	25.433	25.981
$Y' = \frac{Y}{M} 100\%$	118%	131%	139%	144%
$K' = \frac{Y}{\Sigma+M} 100\%$	21,2%	22,6%	22,9%	23,8%
$\Theta = \frac{\Sigma}{M}$	4,56:1	4,78:1	5,06:1	5,04:1

Από τὸν πίνακα αὐτὸν προκύπτουν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα. Θὰ πρέπει μόνον προηγούμενα νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι σοβαρὴ νόθευση γίνεται μὲ τὸ συνυπολογισμὸ στοὺς μισθοὺς τῶν ἐργατοῦπαλλήλων, τῶν μεγάλων μισθῶν τῶν διευθυντῶν, ἀνώτερων ὑπαλλήλων κλπ., ποὺ ὄχι μόνον δὲν ἀποτελοῦν πληρωμὴ ἐργατῶν, ἀλλ' ἀντίθετα, ἓνα μέρος τους, μὲ διάφορους τρόπους διοχετεύεται στὰ κέρδη τῶν βιομηχανῶν. Παρουσιάζεται δηλαδὴ αὐξημένο τὸ Μ καὶ μειωμένο τὸ Υ. Ἐχοντας λοιπὸν καὶ τὴν ἐπιφύλαξη αὐτή, παρατηροῦμε ὅτι τὸ ποσοστὸ ὑπεραξίας αὐξάνεται ἀπὸ 118% σὲ 144% (γιά κάθε δηλαδὴ δραχμὴ τῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων ἐργατῶν οἱ λίγοι βιομήχανοι κερδίζουν περίπου: 1,20, 1,30, 1,40, 1,45 δρχ.), αὐξάνεται δηλαδὴ ὁ βαθμὸς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς τάξης. (Πιστότεροι ὑπολογισμοὶ ἔδειξαν πὼς ἡσχέση αὐτή, ἂν παρθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ νόθευση ποὺ ἀναφέραμε τῶν Μ, Υ, φτάνει τὸ 200% γιά τὸ 1958¹⁶). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, παρατηριέται καὶ μικρὴ αὐξηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης, ἀπὸ 4,56:1 σὲ 5,04:1. Τὸ ποσοστὸ κέρδους ἐπίσης αὐξήθηκε, ἀπὸ 21,2% σὲ 23,8%. Ὅπως βλέπουμε δηλαδὴ, οἱ παράγοντες ποὺ ἐμποδίζουν τὴν τάση πτώσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, καὶ κυρίως ἐδῶ ἡ αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ ὑπεραξίας, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον νὰ μὴ μειωθεῖ τὸ ποσοστὸ κέρδους, ἀλλὰ καὶ ν' αὐξηθεῖ (ἡ αὐξηση πάντως εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ ὑπεραξίας, ἐπεὶδὴ ὑπάρχει καὶ ἡ αὐξηση τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης). Καὶ βέβαια, τὰ κέρδη, σ' ἀπόλυτα ποσά, αὐξήθηκαν πολὺ περισσότερο, ἀπὸ 4.678 δρχ. σὲ 6.190 ἐκ. δρχ., αὐξηση σχετικὰ μεγαλύτερη καὶ ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους. Τὸ συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι καὶ σ' αὐτὰ τὰ ἑλλειπῆ καὶ νοθευμένα στοιχεῖα τῶν ἐλληνικῶν στατιστικῶν μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν οἱ γενικὲς τάσεις τῶν μεταβολῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν στὰ προηγούμενα.

Ὅσο γιά τὴν εἰδικὴ παρατήρηση ποὺ ἔγινε, σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα μείωσης τῶν ὑλικῶν δαπανῶν ποὺ καταβάλλονται γιά τὴν τεχνικὴ πρόοδο, πρέπει νὰ σημει-

ωθῇ ὅτι γιά τὴ χώρα μας ἡ παρατήρηση αὕτη ἔχει, γιά σήμερα, περισσότερο θεωρητικὴ σημασία καὶ βάζει ἓνα πρόβλημα ἀπώτερης προοπτικῆς. Γιατί, εἶναι φανερό, πὼς σὲ μιὰ περίοδο μετατροπῆς τῆς χώρας σὲ ἀναπτυγμένη βιομηχανικὴ, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ προγράμματος πραγματικῆς ἐκβιομηχάνισης, ποὺ θὰ πρέπει νὰ προϋποθέτει καὶ τὴ δημιουργία τῆς ἀπαραίτητης ὑποδομῆς ἐνὸς σύγχρονου βιομηχανικοῦ κράτους, τὴ δημιουργία ὁλόκληρων κλάδων τῆς οἰκονομίας, ποὺ, χωρὶς οἱ ἴδιοι νὰ παράγουν ἄμεσα, εἶναι ὅμως ἀπαραίτητοι γιά τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας, τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ συστήματος ἐκπαίδευσης, ἐπιστημονικῶν μελετῶν, ἐρευνῶν κλπ., εἶναι φανερό πὼς θὰ χρειαστοῦν ἰδιαίτερες προσπάθειες μεγάλων ὑλικῶν δαπανῶν, —ἢ ἐπενδύσεων, ὅπως συνηθίζουμε νὰ λέμε. Αὐτὸ ἐξ ἄλλου ἔχει ἀποδειχτεῖ ἱστορικὰ καὶ στὴ διαδικασία ἐκβιομηχάνισης τῶν ἀναπτυγμένων βιομηχανικῶν χωρῶν.¹⁷ Ἐχει ἐπομένως μεγάλη σημασία νὰ τονισθεῖ πὼς σ' ἓνα πρόγραμμα πραγματικῆς ἐκβιομηχάνισης τῆς χώρας πρέπει νὰ προβλέπονται ταχεῖς ρυθμοὶ αὐξησης τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου —αὐξησης ἐπομένως τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου—, γρήγορη αὐξηση τοῦ εἰδικοῦ βάρους τοῦ τμήματος Ι τῆς βιομηχανίας (παραγωγή μέσων παραγωγῆς) στὸ σύνολο τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Καὶ μιὰ τέτοια βασικὴ κατεύθυνση στὸν προγραμματισμὸ τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ μόνον μὲ τὴ διάθεση τῶν ἀναγκαίων ἐπενδύσεων καὶ τὴν κατάλληλη κατανομή τους.¹⁸

Χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ περισσότερο, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ προτάσεις γιά διάθεση ποσοστοῦ 25% περίπου ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα γιά ἐπενδύσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τουλάχιστο 40% νὰ διατίθενται γιά τὶς ἀνάγκες ἐκβιομηχάνισης καὶ ἐξηλεκτρισμοῦ, ἀποτελοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὶς σωστὲς ἐκτιμήσεις ὀρισμένων βασικῶν δεικτῶν διάθεσης τῶν ἐπενδύσεων σ' ἓνα πρόγραμμα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας.

Τὸ βασικὸ πάντως συμπέρασμα καὶ γιά τὴ χώρα μας ἀπὸ τὴν ἀνάλυση ποὺ ἔγινε εἶναι πὼς ἡ τεχνικὴ πρόοδος εἶναι συν-

δεδεμένη στενά με την ανύψωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στη βιομηχανία. Δεν μπορεί να γίνει λόγος για την οικονομοτεχνική ανάπτυξη της χώρας, χωρίς μια σοβαρή αναδιάρθρωση όλης της οικονομίας μας επί ανώτερης τεχνικής στάθμης. Χρειάζεται ή κατά προτεραιότητα ανάπτυξη του τμήματος Ι της βιομηχανίας, δηλαδή του τμήματος παραγωγής μέσων παραγωγής. Μ' άλλα λόγια, ή οικονομικοτεχνική ανάπτυξη της χώρας είναι συνδεδεμένη με την εκβιομηχάνιση, τη δημιουργία, πριν απ' όλα βαρειάς μεταλλουργικής και χημικής βιομηχανίας, βιομηχανίας κατασκευής μηχανών. Επίσης, ή εκβιομηχάνιση συνδέεται με τον έκσυγχρονισμό και την αναδιοργάνωση όλης της οικονομίας μας πάνω σε υψηλή τεχνολογική βάση, έτσι που πραγματικά να φτάσει την παγκόσμια στάθμη.

Φυσικά, δεν θα πρέπει κανείς να σταματήσει σ' αυτή μόνο τη γενική θεωρητική διαπίστωση, προκειμένου ν' αντιμετωπίσει τους ισχυρισμούς εκείνων, που με διάφορους τρόπους προσπαθούν να παρεμποδίσουν την εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη της χώρας μας. Αυτοί προσπαθούν και με άλλα «έπιχειρήματα» να στηρίζουν τις απόψεις τους. Έτσι, τονίζουν ότι, σήμερα ιδιαίτερα, ο «διεθνής καταμερισμός εργασίας» απαιτεί να «ειδικευθεί» ή χώρα στην ελαφριά βιομηχανία, σε μια παραγωγή κατώτερης τεχνικής στάθμης, ενώ οι μονάδες της βαρειάς βιομηχανίας, και ιδιαίτερα οι μονάδες παραγωγής ανώτερης τεχνικής στάθμης, πρέπει να μείνουν για τις «βιομηχανικά προηγμένες» χώρες. Αυτή ήταν ή «έπιχειρηματολογία» για να δικαιολογηθεί ή σύνδεση με την «Κοινή Αγορά». Χωρίς να παραγνωρίζει κανείς την ανάγκη ενός πραγματικού παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας, την ανάγκη της καταπολέμησης των τάσεων αυτόρκειας, ιδιαίτερα για χώρες μικρού και μέσου δυναμικού και βαθμού ανάπτυξης της οικονομίας τους, δεν μπορεί όμως με κανένα τρόπο και να γίνει αποδεκτό ότι ο έπιστημονικός καταμερισμός απαιτεί την ανάπτυξη για όρισμένες χώρες και την καθυστέρηση γι' άλλες. Η μαρξιστική οικονομική έπιστήμη υπογραμμίζει, πριν απ' όλα, πώς το πρόβλημα του καταμερισμού αυτού δεν μπορεί ν' αποσπάται από το κοινωνικό του περιγραμμά. Και πιο συγκεκριμένα συνδέει τον καταμερισμό αυτό με την καταπολέμηση της μορφής που του έδωσε ως σήμερα ο ιμπεριαλισμός. Τον συνδέει, αντίθετα, με την ανάπτυξη, του διεθνούς εμπορίου, χωρίς διακρίσεις, πάνω σε πραγματικά παγκόσμια βάση και με αρχή την έξυπνη χρήση των άμοιβαίων συμφερόντων. Τον συνδέει επίσης με την ανάγκη να πάψουν οι ιμπεριαλιστικές χώρες να βάζουν εμπόδια στην εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη των αποικιακών,

πρώην αποικιακών και εξαρτημένων χωρών και να υποχρεωθούν να δώσουν σ' αυτές πραγματική οικονομική και τεχνική βοήθεια, που μόλις κατά ένα ελάχιστο ποσοστό μπορεί να τις αποζημιώσει για τον τεράστιο πλούτο, που έχουν ως τώρα καταληστεύσει οι ιμπεριαλιστές από τις χώρες αυτές. Αυτή ή γενική θεωρητική τοποθέτηση δίνει το γενικό πλαίσιο απάντησης στις παραπάνω απόψεις των απολογητών της σύνδεσης της χώρας μας με την «Κοινή Αγορά», που, κάτω από την έπιφάνεια μιας δήθεν «έπιστημονικής μελέτης» των νέων συνθηκών στην παγκόσμια οικονομία, σερβίζουν ουσιαστικά και πάλι τη διατήρηση της καθυστέρησης και υποανάπτυξης, τη διατήρηση και ένταση του χαρακτήρα της οικονομίας - εξαρτημένος των ιμπεριαλιστικών χωρών.

Δεν είναι, φυσικά, το θέμα του άρθρου αυτού να δώσει μια κάπως αναλυτική απάντηση σε τέτοιες απόψεις, που, όσο και αν δεν αποκλείουν ολοκληρωτικά την εκβιομηχάνιση, την τεχνική πρόοδο, φθάνουν όμως, σε τελευταία ανάλυση, να την αποκλείουν για την Ελλάδα. Έξ άλλου, επανειλημμένα έχει δοθεί απάντηση στον ελληνικό τύπο στις απόψεις αυτές από πολλούς μαρξιστές και άριστερους γενικά οικονομολόγους. Απλώς θέλαμε να τονίσουμε ένα βασικό πραχτικό συμπέρασμα που βγαίνει από τη θεωρητική μελέτη του θέματος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Θα πρέπει όμως ταυτόχρονα και να προστεθεί πως στα ζητήματα αυτά, όσο είναι απαραίτητη ή βαθύτερη θεωρητική έπεξεργασία, ή έπιστημονική μελέτη των γενικών νομοτελειών της κοινωνικής εξέλιξης, τόσο χρειάζεται και ή προσεχτική έξαγωγή των πραχτικών συμπερασμάτων, για να μη γίνεται μια άπλοποιητική, μηχανική μεταφορά των γενικών θεωρητικών σχημάτων στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. Πολύ περισσότερο, που ή άρνηση όρισμένων νομοτελειών (όπως της ανάγκης της τεχνικής πρόοδου, της κατά προτεραιότητα ανάπτυξης της παραγωγής μέσων παραγωγής κ.λπ.) δεν παρουσιάζεται με την χονδροειδή της μορφή, αλλά με μια προσπάθεια κάλυψής της κάτω από την «έπιστημονική», τάχα, μελέτη των φαινομένων της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας.

Απ' όσα λέχθηκαν, είναι φανερό πως το πρόβλημα της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου έχει σοβαρή θεωρητική και πραχτική σημασία, ιδιαίτερα, γιατί συνδέεται στενά με οικονομικοτεχνική ανάπτυξη, ένα από τα καίρια προβλήματα που απασχολούν τη χώρα μας.

(1) Τὸ θέμα παρουσιάζει καὶ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς σελίδες τῶν «Σ.Θ.», γιατί σὲ προηγούμενο ἄρθρο (τεῦχος 8) 1964, σελ. 127) δινόταν παρεπιμπτόντως ὁ ὁρισμὸς καὶ ὁρισμένες σύντομες ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἔννοια. Ἐξ αἰτίας, ἴσως, καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς συντομίας, εἶχαν γίνεи καὶ ὁρισμένες ὄχι ἐντελῶς ἀκριβεῖς διατυπώσεις.

(2) Κ. Μάρξ, «Τὸ Κεφάλαιο», III τόμος, Γερμ. ἔκδ. σελ. 170, Ρωσ. ἔκδ. σελ. 152. Ἐπίσης βλ. τόμ. I, ἑλλην. ἔκδ., σελ. 634.

(3) «πολιτικὴ Οἰκονομία», Ἐγχειρίδιο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ. Ἑλληνικὴ μετάφραση, 1960, σελ. 160. Γιὰ ὅσους διαθέτουν τὴν παλαιότερη μετάφραση στίς ἐκδόσεις «Ἱστορία — Οἰκονομία», Ἀθῆναι 1956, ὁ ἀνάλογος ὁρισμὸς στὴ σελ. 141.

(4) «Σύγχρονα θέματα», ἀρ. 8) 1964, σ. 127 — 129.

(5) Β. Ι. Λένιν: «Ἀπαντα, ἑλλην. ἔκδ., τόμ. 1, σελ. 79.

(6) Β. Ι. Λένιν: «Ἀπαντα, ἑλλην. ἔκδ., τόμ. 21, σελ. 54 — 55.

(7) «Ἐπίκαιρα προβλήματα τῆς οἰκονομίας μας», «Πράβντα» 24 καὶ 25 τοῦ Φλεβάρη 1964. Μετάφρασή του δημοσιεύτηκε στὴν «Ἀυγή», μὲ τίτλο «Τὰ προβλήματα ἀναπτύξεως τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας», 10 — 17 τοῦ Μάρτη.

(8) Κ. Μάρξ, «Τὸ κεφάλαιο», τόμος III, Γερμ. ἔκδ., σελ. 288. Ρωσ. ἔκδ., σελ. 269.

(9) Αὐτή, ἴσως, ἡ σκέψη ὁδήγησε στὴν ἀντικατάσταση αὐτῇ στὸ ἀναφερθὲν ἄρθρο τῶν «Σύγχρονων θεμάτων», ἀρ. 8) 1964, σελ. 128.

(10) Κ. Μάρξ, «Τὸ κεφάλαιο», τόμος III, Γερμ. ἔκδ., σελ. 240. Ρωσ. ἔκδ., σελ. 221.

(11) «Σύγχρονα θέματα», ἀρ. 8) 1964, σ. 128. Ἴσως καὶ νὰ πρόκειται γιὰ τυπογραφικὴ ἀβλεψία (σοβαρή, πάντως), πολὺ περισσότερο πὺ ἡ φράση μπαίνει σὲ εἰσαγωγικά καὶ γίνεται παραπομπὴ στὸν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ, ὅπου, φυσικά, τέτοια φράση δὲν ὑπάρχει.

(12) «Ἑλλικά τῆς Διεθνoῦς Διάσκεψης Ἐμπορίου καὶ Ἀνάπτυξης τοῦ Ο.Η.Ε.». Βλ. Παράρτημα Νο. 1, σελ. 16, «Δελτίου ἑξωτερικῶν ἐμπορικῶν πληροφοριῶν» Ἐργουρείου Ἐξωτερικοῦ Ἐμπορίου τῆς Ε.Σ.Σ.Δ., Μάρτη 1964.

(13) Κ. Μάρξ, «Τὸ κεφάλαιο», τόμος III. Γερμ. ἔκδ., σελ. 260. Ρωσ. ἔκδ., σελ. 241.

(14) Κ. Μάρξ, «Τὸ κεφάλαιο», τόμος I. Ἑλλην. ἔκδ., σελ. 644 — 645.

(15) Κ. Μάρξ, «Τὸ κεφάλαιο», τόμος III. Γερμ. ἔκδ., σελ. 264, Ρωσ. ἔκδ., σελ. 245.

(16) «Νέος Κόσμος», ἀρ. 2) 1962, σελ. 169.

(17) Ἀρξουμανιάν. «Τὰ προβλήματα ἀναπτύξεως τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας», «Ἀυγή» 17.3.1964.

(18) Εἶναι γι' αὐτὸ πολὺ φυσικὸ πού, τελευταία, τὸ θέμα αὐτὸ μελετιέται καὶ στὴ συγκρομένη του μορφή ἀπὸ τοὺς προοδευτικοὺς ἐπιστήμονες, οἰκονομολόγους. Μέσα σ' αὐτὲς τὶς προσπάθειες καὶ ἡ πρωτοβουλία τῶν «Σ.Θ.» γιὰ δημοσίευση σειρᾶς μελετῶν πάνω στὸν προγραμματισμὸ τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρη καὶ ἐνδιαφέρουσα, ὥπως δείχνει μάλιστα ὁ κύκλος τῶν θεμάτων πὺ περιλαμβάνει τὸ σχετικὸ «Διάγραμμα» (ἀρ. 8) 1964, σελ. 193). Κατὰ τὴν γνώμη μας, ὡστόσο, ἡ σωστότερη μελέτη τῶν θεμάτων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи πάνω στὴ βάση τῶν μοντέλλων οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας (π.χ. σχολῆς HARVARD, ὥπως ἀφήνεται νὰ ὑπονοηθεῖ στὸ «Διάγραμμα»). Χωρὶς νὰ ὑποτιμοῦμε τὴ συμβολὴ πολλῶν ἀστῶν οἰκονομολόγων (ὥπως τῶν NURKSE, MTRDAL, TINBERGEN, W. LEONTIEF κ.λ.π.) στὴ μελέτη ἐπὶ μέρους προβλημάτων τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, πιστεύουμε πὺ στὸ σύνολό τους τὰ προβλήματα αὐτὰ θὰ μελετηθοῦν σωστὰ μόνο πάνω στὴ γερὴ θεωρητικὴ βάση τῆς μαρξιστικῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης.

**Παρακαλοῦμε θερμὰ τοὺς συνδρομητὲς
τοῦ περιοδικοῦ μας, νὰ μᾶς γνωρίζουν σὲ
περίπτωση ἀλλαγῆς τῆ νέας τους διεύθυνση.**